

Vem är mannen utan mössa?

Märkliga historier dyker upp och förs vidare, utan betänkligheter, som sanna. Urban Hagman försökte få den om menige Schultz bekräftad.

Den tyska soldaten Joseph Schultz vägrar ingå i den exekutionspluton som just ska arkebusera en grupp tillfångagagna partisaner och civila. Han lägger ned sitt vapen och går fram för att själv ställa sig i raden av dödsdömda. Detta skulle ha hänt den 20 juli 1941, någonstans i Jugoslavien.

Bilden och berättelsen återfinns i boken *Lyckad nedfrysning av herr Moro*, utgiven 1992. Historien grepp mig och jag ville ta reda på mer om Schultz och händelserna den där dagen för 60 år sedan. Det borde finnas en tydligare historia bekräftad av pålitliga källor, kanske kamrater och släktingar till Schultz. I bokens register sågs originalbilden vara hämtad från Belgrads krigsmuseum. Jag skrev dit. Medan jag väntade på svar dök bilden och berättelsen upp gång på gång i tidningar, tidskrifter och böcker. Ibland tillkom nya detaljer. Varifrån? undrade jag.

Svarslös Alcalá

Jésus Alcalá visste till och med att Schultz "mönstrat som sjutton-åring i Hitlers armé" (Dagens Nyheter 2 januari 1996). Den versionen inleder hans klippbok *Att långsamt lära sig övervinna lusten att förenkla*. Jag har bett honom att ange källan, men breven har inte besvarats. Svarade gjorde däremot

Så vandrar en sägen. Mannen utan mössa till vänster i bilden, på väg mot fotografen, kan vara den tyska soldaten Joseph Schultz. Har han verkligen lagt ned sitt vapen för att sälla sig till ledet av partisaner och civila som ska arkebuseras?

Folke Isaksson. I *Ordfront* Magasin, januari 1999, hade han återgett bilden med en något utbroderad berättelse. Han hänvisar till *Lyckad nedfrysning* men har inte upptäckt hänvisningen till krigsmuseet utan påpekar bara att bokens utgivare reserverat sig.

"Trots långtgående efterforskningar har upphovsrätten till vissa texter och fotografier inte kunnat fastställas."

Harry Järv använde historien i essäsamlingen *Prometeus' eld*. Han svarade snabbt att han hade läst om Schultz i *Unesco Courier* för ett antal år sedan. Han såg ingen anledning att betvivla berättelsens äkthet. Jag meddelar honom mina bekymmer och bifogar foto nummer två, som vid det här laget har anlänt från Belgrad. Det är taget några sekunder efter det första, fotografen har tagit några

steg framåt. Schultz har svängt 90 grader och går nu utefter raden av partisaner. Varför? Har han ångrat sig, eller vill han bara stå längre till höger?

Olika versioner

I ett följebrev till fotot från krigsmuseet skriver nämligen en överste Zindovic att berättelsen bör ifrågasättas, eftersom historikern Walther Manoschek ("as far as we know") i sin bok *Serbien ist Judenfrei* skriver att Joseph Schultz dödligt sårades vid en partisanstrid den 19 juli 1941. Zindovic säger annars inget om bildernas tillkomst eller hur de har hamnat på krigsmuseet. Jag bestämde Manoscheks bok och letade förgäves efter uppgifter om Schultz eller den ort som anges med maskinskriven text på fotots baksida, Smederevos Palanka.

Samtidigt som jag sände det andra fotot till Harry Järv tog Pierre Schori upp Schultz i tidningen *Foto*, 2/1999. Han hänvisar till Järv som källa. Underrubriken är: "Kända svenskar väljer bilder som betyder något alldeles extra för dem."

Schori bemöts i *Dagens Nyheter* 2 mars 1999 av Hans Wolf under rubriken "Den okända mannen". Wolf hänvisar till den tyska TV-kanalen WDR:s serie *Soldaten für Hitler* och skriver:

"Bilden skildrar, sägs det, inte vad den uppges föreställa. Schultz hade redan stupat i gerillakriget dagen innan den togs. Vem den barhuvade mannen är har inte klarlagts."

Här återkommer alltså uppgiften om den redan døde eller dödligt sårade Joseph Schultz.

Vid det här laget ångrade för-

modligen Alcalá, Isaksson och Schori vissa formuleringar. Wolf ifrågasätter historien, men bidrar inte med några källor.

"Det är alltså viktigt att en bild kombineras med rätt fakta för att den ska ha något källvärde. Fotografiet bevisar inte, som det ibland har sagts, att det faktiskt förekom att soldater i den tyska armén som vägrade delta i avrättningar blev strängt bestraffade", avslutar han.

Desertörer fick skjutas

Flera historiker är av samma mening. Samma dag som Wolfs artikel publiceras får jag ett nytt brev från Harry Järv. Han har nu studerat den andra bilden och funderat. Järv påpekar att ett tyskt befäl enligt militärlagen kunde skjuta eller låta skjuta desertörer eller ordvagrare utan föregående rättegång. Det är alltså möjligt att ansvarigt befäl har beslutat att låta avrätta Schultz – eller någon annan tysk soldat – tillsammans med partisanerna. Det skulle kunna förklara varför den okända personen är klädd i tysk uniform, men utan gehäng och utan huvudbonad. Han kan ha hämtats från en provisorisk arrest. Inte sällan valde det högre befälet att dölja att soldater ordvagrät eller deserterat, det var enklare att rapportera ett vederbörande avlidit av skador som han fått vid ett partisanöverfall.

Vi vet ännu inte vad som hände den där soliga dagen 1941 i Smederevos Palanka, eller ens om det var där det hände. Hur som helst är denne man inte klädd så som han borde ha varit, om han minuter innan tillhört exekutionspluton. Så innan vi vet mer om Joseph Schultz bör historien betraktas som en vandringssägen.

URBAN HAGMAN

På jakt efter sagolandet

I skuggan av Cathay är utmärkt underhållande, skriver Klas Östman. Men hur i hela friden kan den komma i fråga för Augustpriset?

Under århundraden var det mytomspunna Cathay det slutliga målet för många västerländska köpmän och upptäckare i Asiens inre. De hoppades finna både fabulösa rikedomar och mängder av kristna trosbröder långt bort i öster. Drömmen levde vidare också efter det att man mot slutet av 1500-talet – bland annat genom jesuitmissionären Matteo Ricci's rapporter från Peking – hade börjat få säkrare kännedom om sägnernas ursprung: verklighetens Kina, vars kejsare inte var speciellt intresserade av handel med västerlandet och där det inte fanns några kristna.

Kanske dölde sig det egentliga Cathay i Asiens inland väster om Kina? Matteo Ricci's optimistiska jesuitbröder i Indien hoppades det. År 1603 sände de iväg en rask portugis vid namn Bento de Goes för att söka efter Cathay landvägen via

Afghanistan och kungariket Kashgar (alltså i trakter som först i vårt sekel blev systematiskt utforskade av Sven Hedin). Förklädd till armeniska köpmän färdades han i två dryga år utmed sedan länge förfallna karavanleder. På vägen måste han övervinna såväl snöstormar i Pamirs bergspass, manstarka rövarband och gririga småkungar, som islamiska fundamentalisters missnöjsksamhet mot kristna.

Historia

Dick Harrison
I skuggan av Cathay
Historiska Media, 1999

Nästan framme i det han hoppades var Cathay blev det så närmast av en slump klart för Bento de Goes att han i själva verket närmade sig Kinas gränser. Att sagans Cathay inte fanns öster om denna punkt var alltså klart och De Goes hade ju själv just klarlagt att det inte låg väster om den. Detta var det egentliga slutet på Cathaydrömmarna, även om hoppet att finna jordiska lyckoriken undgängömda i Asien skulle överleva i en mer romantiserad form långt in i våra dagar. Bento de Goes dog i den kine-

siska gränsstaden Sezhou och det mesta av hans anteckningar förstördes. Hans bedrifter blev kända genom Matteo Ricci's förmedling, men idag är han bortglömd av de allra flesta. Det har historikern Dick Harrison beslutat sig för att ändra på med boken *I skuggan av Cathay*, där han i rapp och effektiv stil skildrar de Goes äventyr så som de har återberättats av Ricci.

I sin bok lyfter Harrison också fram tre andra europeiska resenärer i Asien. Det är bayraren Johan Schiltberger, som tillfångatogs av osmanerna 1396 och sedan i ett par decennier marscherade Asien runt som slavsoldat, Ruy Gonzalez de Clavijio, utsänd som kastiliansk ambassadör till världserövraren Timur Lenks hov under samma period samt köpmannen och trippelagenten Anthony Jenkinson, som i sitt sökande efter Cathay på 1570-talet åstadkom stort manfall bland rövare i trakten av Kaspiska havet.

Olika kultursyn

Harrison menar att bokens bärande tema är hur mycket vi kan lära av skillnaderna mellan de olika huvudpersonernas sätt att se på främmande kulturer. Under de två

århundraden som skilde Schiltberger från De Goes blev synen på "den Andre" tydligt mer stereotyp och nedvärderande i Europa. Och det är kanske sant. Men Harrison kan inte rimligen demonstrera det med ett så snävt urval av berättelser. Särskilt teoretiskt avancerat är hans resonemang inte heller. Det är svårt att frigöra sig från intrycket att författaren mest trevar efter en akademiskt godtagbar motivering till att berätta fyra synnerligen goda historier.

Historielektioner

Jenkinson, Clavijio och Schiltberger upplevde lika märkliga saker som De Goes och har alla efterlämnat memoarer som Harrison kan bygga sina skildringar på. Författaren får i sina bakgrundsteckningar dessutom tillfälle att lärt och ledigt ge några nyttiga föreläsningar i asiastisk historia. Allt skickligt hopsömmat och läsmotståndet är minimalt.

Problemet är bara att den här boken är en av fem nominerade till Förläggareföreningens Augustpris för årets fackbok. I huvudsak är den ju en samling referat av rese-schildringar som sedan länge är

kända och översatta till ett flertal språk, vilket också tydligt framgår i Dick Harrison's föredömligt generösa källförteckning. Något banbrytande arbete är det icke, om det inte ska anses banbrytande att låta bli att träka ihjäl läsarna.

Augustjuryn för fackböcker verkar ha generella problem med kvalitetskriterierna, att döma av den förödande kritik som framfördes nyligen i Svenska Dagbladet mot allvarliga sakfel i en annan av årets sex nominerade fackböcker, Bim Cinnells *Le Pen-studie De hundades revansch*. På Förläggareföreningen menar man att juryn inte har möjlighet att kritiskt granska sakinnehållet i alla de böcker (i år 86 stycken) som förlagen väljer att tävla med. I stället bedömer man verken "som böcker". Vad nu det ska betyda.

Men oavsett vilka underliga kriterier juryn har gått efter är jag rädd att de ändå har valt rätt med Harrison's bok. Det vill säga, att under ett år har det inte givits ut sex svenska fackböcker av större tyngd än denna underhållande lättviktare. Detta är ett något större problem än prisutdelningars rätta genomförande.

KLAS ÖSTMAN